

MOLAO WA MAITSHWARO A KAONE MABAPI LE THIBELO LE GO PHEDIŠO YA TLAIŠO LEFELONG LA MOŠOMO

“Fediša tlaišo Lefelong la mošomo Gonabjale!”

MOLAO WA MAITSHWARO A KAONE MABAPI LE THIBELO LE GO PHEDIŠO YA TLAIŠO LEFELONG LA MOŠOMO

“Fediša tlaišo Lefelong la mošomo Gonabjale!”

employment & labour

Department:
Employment and Labour
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**TRANSFORMATION
MAKES BUSINESS SENSE**

Go reng Molao wo?

Molao wo o hlhlwa ke Kopano ya ILO ya 190 le Tigelo ya yona ya mabapi le phedišo ya Dikgaruru le Tlaišo Lefaseng la Mošomo, 2019, Kopano ya Kgethollo (Thwalo le Mošomo ya 111 ya 1958 (Kopano ya 111); le Kopano ya ILO ya 151 yeo e amanago le Tlhokomelo ya Maphelo le Polokego Mošomong

Molao wo o fediša Molao wa Maitshwaro a Kaone mo go Swareng Melato ya Tlaišo mabapi le tša thobalano Mošomong yeo e phatlaladitšwego Kuranteng ya Mmušo ya Nomoro ya 27865 ya 4 Phato 2005.

Maikemišetšo a Maolao

Molao wa Maitshwaro a Kaone o ikemišeditše go šogana le thibelo, phedišo le taolo ya mehuta ka moka ya tlaišo yeo e diragalago lefelong la mošomo.

Molao o fana ka ditlhahli –

- go bengmešomo, le bašomi ka ga thibelo le phedišo ya mehuta ka moka ya tlaišo, bjalo ka mokgwa wa kgethollo, lefelong la mošomo; le
- go dipholisi tša merero ya bašomi, ditshepedišo le ditirišo tšeo di amanago le tlaišo le ditshepedišo tša maleba tša go lebelelana le tlaišo le go thibela go diragala gape.

Ke mang yo a akaretšago ke Molao wo?

Le ge e le gore molao wo o dirišwa tikologong ya mošomo bjale ka tlhahli go bengmešomo, bašomi le batho bao ba dirago dikgopelo tša mošomo, basenyi le batšwasehlabelo ba ka akaretšwa, eupša ga o a kgaoletšwa go:

• beng;???	• baithaopi;
• bengmešomo;	• badirelwa le badiriši
• balaodi;	• baabi ba ditirelo;
• bahlokamedi;	• boradikontraka;
• bašomi;	• ba bangwe bao ba dirago kgwebišano goba kgwebo; le
• banyaki bja mešomo le bao ba dirago dikgopelo tša mešomo;	• batho bo bao ba hlhlwago go akaretšwa bao ba lego go mananeo a maitemogelo mošomong, mananeo a go rutwa mošomong le mananeo a thutelamošomo.

Molao wo o šoma maemong a fe?

Tšhireletšo ya bašomi kgahlanong le tlaišo e diragala seemong se sengwe le se sengwe seo mošomi a šomago go sona, goba seo se sepelelanago le mošomo wa bona. Go akaretša, eupša go sa kgaoletšwe go:

- lefelo la go šoma leo le akaretšago mafelo a setšhaba le a praebete ka bobedi moo batho ba kgonago go dira mešomo ya bona;
- mafelo fao bašomi ba lefelwago, ba tšeago sebaka sa go khutša goba sa go ja gona, goba gona go šomiša botshwelamare, go hlapa/hlatswa goba go fetola diaparo, go nyantšha le mafelo fao go abjago tlhokomelo ya maphelo gona;
- maeto ao a amanago le mošomo, boeti, tlhahlo, meletlo, tiragalo yeo e tšewago e loketše meletlo ya boithabišo;
- dipoledišano tša go nyalelana le mošomo, tša go akaretša tšeo di kgonagatšwago ke theknolotši ya tshedimošo le kgokagano le dibaka tša inthanete;
- marobalo ao a abjago ke mongmošomo; ao a akaretšago madulo;¹
- ge go iwa le go boa mošomong ka gare go senamelwa seo se abilwego goba seo se laolwago ke mongmošomo;
- ge mošomi wa ka gae le mošomi wa tša maphelo ba thwetšwe ka bodulong bja mongmošomo wa bona, goba madulong a motho wo ba mo thušago, lefelo leo ke lefelo la mošomo; le

¹ *Biggar v City of Johannesburg* (2011) 32 ILJ 1665 (LC).

- moo bašomi ba šomago gae, goba lefelong le lengwe ntle le lefelo la mošomo, lefelo leo ba šomago go lona ke lefelo la mošomo.

Naa Tlaišo ke eng?

Tlaišo ka kakaretšo e kwešišega bjalo ka:

- maitshwaro a go se nyakege, ao a šitišago seriti
- yeo e hlolago tikologo ya go se be bonolo goba ya tšhošetšo go mošomi o tee goba bašomi ba bantši yeo e akaretšago goba e nago le bokgoni bja tšhušumetšo ya go ineela ka ditlamorago tša kgonthe goba tša go tšhoša kudu; le
- e amana le lebaka le tee goba mabaka a mantši moo kgethollo e ileditšwego go ya ka karolo ya 6(1) ya EEA.

Mehuta ya tlaišo

Tlaišo e ka ba ditlamorago tša maitshwaro a **tiro ya go šomiša matsogo, /tšhomišo ya mantšu goba ya go tshwenya maikutlo**

- **Tlaišo ya go šomiša matsogo** e akaretša tllhaselo ka matsogo, go rumulwa goba go tšhošetšwa, goba ditiro (tša go swana le go emišetša motho legoswi eke o betha motho goba o fošetša dilo kgauswi le motho).
- Go kgowa **ka molomo** go ka akaretša matšhošetši, go goboša, go kwera, dithogako, dikahlolo tša go se loke ka mehla, le tshekatsheko, goba semorafe, kgethollo ya bong, goba LGBTQIA+ mantšu a go tšhabiša.
- **Tlaišo ya monagano** lefelong la mošomo e ka amantšhwa le tlaišo ya maikutlo ebile e akaretša maitshwaro ao a nago le ditlamorago tše šoro mogopolong wa molli tšeo gantši di tlogo ka mokgwa wa tlaišo ya molomo, bokgowa le tllhaselo ka sehlopha sa bahlalompherefere.
- **Go kgowa** - fao tlaišo e akaretšago tlaišo ya maatla ke motho goba sehlopha sa batho lefelong la mošomo. Go tšhošetša - a ke maitshwaro a ka boomo ao a ka dirago gore motho wa maikutlo ao a tlwaelegilego a tšhabe kgobalo goba kotsi. Bokgowa bja lefelong la mošomo bo akaretša maitshwaro a boganka ao motho kgafetšakgafetša a hlolago motho yo mongwe kgobatšo goba a dira gore motho yo mongwe a se iketle.
- **Tlaišo ka sehlopha sa bahlalompherefere** ke mohuta wa tlaišo woo o dirwago ke sehlopha sa batho ba lebantše motho o tee goba batho ba bantši.
- **Tlaišo ya inthaneteng** ke tlaišo yeo e dirwago, e thušwago, goba e gakatšwago ka karolo goba ka botlalo, ka tšhomišo ya theknolotši ya tshedimošo le dikgokagano tše bjalo ka dillathekeng, disematefoune le dibaka tša setšhaba tša bobegaditaba goba imeile. Bokgowa ge bo dirwa inthaneteng bo bitšwa tlaišo ya inthaneteng

Mabaka ao a ileditšwego

- Tlaišo ya bašomi e ileditšwe go ya ka karolo ya 6(1) ya EEA, ge tlaišo e amana le baka goba mabaka a itšego, e akaretša morafe, bong, boimana, maemo a tša lenyalo, maikarabelo a tša malapa, botšo, mmala, bong, mengwaga, bogolofadi, tikologo, maemo a HIV, letswalo, tumelo, dikakanyo tša dipolotiki, setšo, leleme, matswalo goba lebaka le lengwe le le lengwe la boithatelo.
- Go ka kgonagala gore motho yoo a tlašitšwego a hwetše gore maitshwaro a bjalo e be e le ka lebaka la boithatelo bjalo ka ge go akantšwe ke karolo ya 6(1) ya EEA.

Tlaišo go tša thobalano

- Tlaišo go tša thobalano ya mošomi ke mohuta wa kgethollo ebile e ileditšwe go ya ka mabaka a tša bong, bong, goba maikutlo a bong. Tlaišo go tša thobalano ya bong bja go swana e ka lekantšhwa le kgethollo go ya ka maemo a thobalano, bong, thuto ya tša thobalano le tlaišo ye e theilwego godimo ga bong

Tlaišo ya Semorafe, Mohlobo goba Setlogo sa Leago

- Tlaišo ya semorafe ke sebopego sa kgethollo ye e sa lokago ye e ileditšwego ke karolo ya 6(1) ya EEA yeo e amanago le boleloko bja motho goba boleloko bjo go naganelwago bja sehlopha se se laeditšwego ke lebaka le tee goba go feta ao a ngwadilwego ka tatelano ao a ileditšwego goba dimelo tšeo di amanago le sehlopha se bjalo. Maitshwaro a semorafe, go akaretšwa le polelo ya maroga, di kgahlanong le melawana ya motheo ya Molaotheo, gagologolo maitšhwaro a tlhokego ya bosemofare, seriti le tekatekano.
- Tlaišo ya semorafe ke maitshwaro a ka mehla a go se amogelege, goba tiragalo ya go kweša bohloko, ya go nyenyefatša, ya go tlontlolla, goba go hlola tikologo ya go se be bonolo goba ya go tšhošetša. Maitshwaro ao a balelwago go tšweletša boineelo bja kgonthe goba ditlamorago tše mpe tša go tšhošetšwa ke tlaišo le ge e le gore ga se karolo ye bohlokwa ya tlhalošo ya nnete goba ba go tšhošetša le ditlamorago tšeo di thibelago tlaišo .

Diboepgo tša tlaišo ya semorafe di akaretša:

- ✓ Polelo ye e se nago maitshwaro ya thogako le go dira metlae ya semorafe, diswantšho tša metlae goba tšona dikhathuni, goba dimeme, tšeo di akaretšago dipoledišano tšeo di tšweletšago polelo ya lehloyo
- ✓ Sedirišwa sa go ngwalwa goba ya sa go bonwa sa go kgopiša go ya ka semorafe, go akaretšwa le tlaišo ya inthaneteng
- ✓ Maina a dikwero a semorafe goba go tšea lehlakore moo go sa lokago fao go amago seriti sa motho;
- ✓ Maitshwaro a go kgopišana ka mokgwa wa go hloka kwelobohloko go batho ba sehlopha sa morafe goba mohlobo wo itšego;
- ✓ Go se akaretše ka mokgwa wa bohvirihwiri goba wo o lego pepeneneng kamanong ya lefelo la mošomo tsela le ditiragalong le dibopegong tše dingwe tša kgethollo; le
- ✓ Maitshwaro a go tšhošetša, ao a tšhošetšago motho goba a go hlola tikologo ya go se be bonolo ya mošomo.

Melawanatlhahli ya Thibelo, Phedišo le Taolo ya Tlaišo

- **Bengmošomo ba gapeletšega go ya ka karolo ya 60 ya EEA go tšea magato a go laola le go thibela mehuta ka moka ya tlaišo mafelong a mošomo.** Se se akaretša tekolo ya dikotsi tša tlaišo tšeo bašomi ba ka bago gahlanago le tšona ge ba phethagatša mešomo ya bona ka fao go kgonagalago ka gona.
- **Mongmošomo o swanetše go ba le maikutlo a go se kgotlelelane le go se dumelelane le tlaišo.** Ba swanetše go hlola le go hlokomela tikologo ya go šoma moo seriti sa bašomi se se hlophiwago. Seemo lefelong la mošomo se swanetše gape go hlolwa le go hlokomelwa fao bašomi bao ba tlišago dingongorego ka tlaišo ba sa kwego eke dingongorego tša bona di a hlokomologa goba di a nyenyefatšwa, goba ba tšhaba go ikarabela. **Phethagatšo ya ditlhahli tše di latelago e ka thuša go fihlelela ditharollo tše:**
 - ✓ Bengmešomo le mekgatlo ya bašomi/bašomi ba gapeletšega go tlogela go oba tlaišo.
 - ✓ Bengmešomo ka moka le mekgatlo ya bašomi/bašomi ba na le tema ye ba swanetšego go e kgatha go hlola le go hlokomela lefelo la mošomo fao tlaišo e sa amogelegego. Ba swanetše go netefatša gore maemo a bona a maitshwaro ga a senye ebile ba swanetše go lwantšha maitshwaro a go se amogelege karolong ya bangwe.
 - ✓ Bengmešomo ba swanetše go dira bokgonthe bja gore motho mang le mang wa go dira kgwebo le bona, ga a tlaišwen ke bašomi ba bona goba motho yoo a emelelang mong mošomo.
 - ✓ Bengmešomo ba swanetše go leka go dira bonnete bja gore bašomi mešomong ya bona ga ba swanela go tlaišwa ke batho ba bangwe ba bjalo ka badirelwa, baabi, bakgopedi ba dikgoba tša mešomo le ba bangwe bao ba nago le kgwebišano le kgwebo ga ba tlaišwe ke bengmešomo goba motho yo mongwe yo a emelago mongmošomo.
 - ✓ Dipholisi le ditshepedišo tšeo di dumeletšwego ke mongmošomo di swanetše go fana ka sengwalwa se se kwagalago sa maemo a mongmošomo mabapi le thibelo, phedišo le taolo ya dibopego ka moka tša tlaišo

ya lefelong la mošomo.

- ✓ Bengmešomo, moo go kgonegago, ka kopanelo le mekgatlo ya bašomi ba swanetše go phethagatša masolo a go ruta bašomi ka moka maamong ka moka ka ga tlaišo go matlafatša le go hlokomela kobamelo ka mananeo ao a tšwelago pele a temošo.
- ✓ Bengmešomo ba swanetše go tšea magato a maleba go ya ka Molao fao mabaka a tlaišo a ka diragalago tikologong ya mošomo.

Dipholisi tša Tlaišo

- Bengmešomo ba swanetše, go laolwa ke ditumelelano tša mohlakanelwa tše di lego gona le ditlhagišo tša molao tšeo di šomago tša mabapi le tlaišo, amogela pholisi ya tlaišo, yeo e swanetšego go hlokomela le go hlahlwa ke tlhagišo ya Molao wo.
- Diteng tša pholisi ya tlaišo di swanetše go tsebišwa bašomi ka moka ka katlego.
- Kamogelo ya pholisi ya kgokagano ya diteng tša pholisi go bašomi, e swanetše, magareng ga mabaka a mangwe, go ela hloko go laetša ge eba mongmošomo o phethile ditlamego tša gagwe go ya ka ditlhagišo tša karolo ya 60(2) ya EEA.
- Dipholisi tša tlaišo di swanetše go kgotsofatša kudu dinyakwa tša ditlhagišo tša Molao wo.
- Ditshepedišo tšeo di swanetšwego go latelwa ke molli mabapi le tlaišo le mongmošomo ge tlaišo e begilwe, di swanetše go akaretšwa ka gare ga pholisi.
- Go ba gona ga tlhahloketšo, kalafo, tlhomelo, le mananeo a thekgo a bašomi a swanetše go akaretšwa ka gare ga pholisi

Go bega tlaišo

- Karolo ya 60(1) ya EEA e hlagiša gore kgonono ya maitshwaro ka mošomi ao a sa sepelelanego le le EEA a swanetše go tlišwa go mongmošomo *semeetseng*.
- Kgorotsheko ya Boipiletšo ya Bašomi e swere gore lentšu le “*semeetseng*” le swanetše go hlathollwa go latela morero wa tlhagišo, e lego go netefatša gore mabaka a tlaišo a nyakišišwa go go ya ka EEA, e sego ka sethekniki.² Ditatofatšo tša tlaišo tšeo di dirwago ka nako ye itšego, ka fase ga maemo a itšego, di swanetše go nyakišišwa gomme magato a maleba a tšewe go thibela gore a direge gape. Se se ka akaretša go hlongwa ga magato a kgalemo kgahlanong le bagononelwa.³

Ke mang yoo a swanetšego go hlabolla ditshepedišo tša go šogana le tlaišo?

- Mongmošomo o swanetše go hlabolla ditshepedišo tše di kwagalago tša go šogana tlaišo go ya ka karolo ya EEA. Ditshepedišo tše di swanetše go kgontšha tharollo ya mathata ka mokgwa wa temošo ya bohlokwa bja bong goba ya bong, sephiri, bokgoni le go kgona go šoma gabotse. Ge mošomi a begile tatofatšo ya tiragalo ya tlaišo goba a begile ngongorego, mongmošomo o swanetšego nyakišiša tatofatšo yeo ya tlaišo yeo e tlišitšwego yeo go tlišitšwego tlhokomelong ya yona gomme a gagwe eletše molli ka ditshepedišo tša semolao goba tšeo e sego tša semolao tšeo di lego gona go šogana le tlaišo.

Naa bengmešomo ba na le tlamego ge tatofatšo ya tlaišo e tlišwa go bona?

- Ee, mongmošomo o swanetše go:
 - ✓ dira dipoledišano le bohle bao ba amegago;
 - ✓ tšea magato a maleba a go thuša molli go ya ka molao wa maitshwaro le molao wa mongmošomo, fao go hlokegago, tumelelo ya ditherišano tša mohlakanelwa; le
 - ✓ go tšea magato a maleba a go fediša tlaišo.

² *Liberty Group Ltd v M* (2017) 38 ILJ 1318 (LAC) at paras 48-54.

³ *Liberty Group Ltd v M* (2017) 38 ILJ 1318 (LAC) at paras 48-54.

Go ka thweng ge mongmošomo a šitwa ke go tšea magato a maleba a go fediša tlaišo?

- Go šitwa ke go tšea magato a go fediša tlaišo ka mošomi go swanetše go hlagišwa ka nako yeo e lekantšwego, go dira gore mongmošomo a be le maikarabelo a sa felego a maitshwaro go ya ka karolo ya 60 ya EEA. Se ke molato le ge e le gore tlaišo e ka akaretša tiragalo e tee fela.

Dikotlo tša kgalemo

- Pholisi ya tlaišo ya mongmošomo e swanetše go laetša mehuta ya dikotlo tša kgalemo eo e tla somišwago go molatofatšwa. Dikotlo di swanetše go lekana le botebo bja tlaišo yeo go bolelwago ka yona, gomme di swanetše go hlagiša:
 - ✓ ditemošo di ka hlagišwa ka lebaka la mabaka a mannyane a tlaišo. Temošo yeo e fiwago molatofatšwa e swanetše go hlaloša bohlokwa bja magato a maitshwaro a kgethologanyo.⁴
 - ✓ go lokollwa mošomong go ka latelela ke tiragalo tše nnyane tša tlaišo ka morago ga ditemošo, le maemo a boima a tlaišo.
 - ✓ mo maemong a maleba ka morago ga go bonwa le molato, molatofatšwa o tlošwa lefelong la mošomo a išwa lefelong le lengwe ka gare go khamphani; le
 - ✓ molli wa tlaišo o na le tokelo ya go bega molato wa bosenyi goba go bega ngongorego kgahlanong le molatofatšwa.

Ke mang yo a swanetšego go netefatša sephiri?

- Bengmešomo le bašomi ba swanetše go dira bonnete bja gore tlaišo e a nyakišišwa e swara ka mokgwa wa go dira bonnete bja gore boitsebišo bja batho bao ba amegago bo a šireletšwa ka lebaka la go šireletša sephiri sa bao ba amegago.
- Dipoledišano ka moka tša ka gare le tša ka ntle tše di amanago le tiragalo ya tlaišo di swanetše go bolokwa e le sephiri.
- Go ela hloko go sephiri ga go thibele mongmošomo go tšea magato a maleba a go netefatša go šireletša polokego goba seriti sa bašomi, e kaba nakong ya go dira dinyakišišo goba ka morago ga nako yeo.

Llifi ya bolwetši ya tlaleletšo

- Fao tokelo ya mošomi ya Llifi ya bolwetši e fedilego, mongmošomo o swanetše ke akanya go abela Llifi ya tlaleletšo ya bolwetši ka lebaka la tlaišo ye šoro, fao mošomi, ka keletšo ya kalafo a nyakago thekgo ya kgatelelo ya monagano.
- Ge dipoelo tša tlaišo mošomi eba bolwetši bja nako ya feta beke tše pedi, mošomi o na le tokelo ya go kgopela dikholego tša bolwetši go ya ka karolo ya 20 ya molawana wa inšorentshe ya mošomo, 2001
- Maemong a maleba, bengmešomo ba ka nagana go thuša ka ditshenyagalelo tša keletšo ya maphelo le tlhahloketšo ya kgatelelo ya monagano le tlhokomelo, fao kelo ya ditshenyagalelo tše bjalo e sa akaretšwe ke thušo ya kalafo.

Ke mang wo a abelanago ka tshedimošo le thuto Lefelong la mošomo?

- Bengmešomo, le mekgatlo ya bengmešomo mo go nyakegago, ba akaretše taba ya tlaišo go tša ya thobalano le mehuta ye mengwe ya tlaišo le go ithuta ga ka bona, thuto le mananeo a tlhahlo ka mokgwa woo a ka kgomanego ka gona.
- Mekgatlo ya bašomi e swanetše go akaretša taba ya tlaišo go tša thobalano le mehuta ye mengwe ya tlaišo mananeong a bona a thuto le mananeong a tlhahlo a bahlokomedi ba mabenkele le bašomi ka mokgwa wo.

O ka fihlelela bjang tshedimošo ka botlalo ya Molao wo?

- O ka re fihlelela ka go etela wepsaete ya Kgoro ya Mešomo le Bašomi: www.labour.gov.za

⁴ Future of SA Workers Union on behalf of AB & others v Fedics (Pty) Ltd & another (2015) 36 ILJ 1078 (LC), at para 166.

employment & labour

Department:
Employment and Labour
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**TRANSFORMATION
MAKES BUSINESS SENSE**